

6. Положение об экзаменах // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 129–134.

7. Правила для учеников гимназий и прогимназий // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 45–54.

8. Правила поступления учащихся в гимназию // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 42–45.

9. *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.

10. *Сірополко Степан.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

11. *Смирнов В. З.* Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. / В. З. Смирнов. – М., 1954.

12. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 6–40.

Надійшла до редколегії 08.10.2011

УДК 377.3 (001)

Н. М. Кушлакова

Західнодонбаський інститут економіки і управління

**ДРУГА Й ТРЕТЯ ШКОЛИ ХАРКІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ
ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО
ТОВАРИСТВА ДЛЯ РОБІТНИКІВ: ВИНИКНЕННЯ,
ДІЯЛЬНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ**

Досліджено історію відкриття, становлення та функціонування другої та третьої шкіл для робітників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Виявлено нові, раніше невідомі факти щодо діяльності цих шкіл, підбору викладачів та формування програм викладання. З'ясовано їх значення в справі поширення загальної та професійної освіти й розповсюдження грамотності серед робітників м. Харкова.

Ключові слова: Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), освітня діяльність, школа, Положення про школу, навчальні програми, слухачі школи, контингент, робітники.

Исследована история открытия, становления и функционирования второй и третьей школ для рабочих Харьковского отделения Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО). Выявлены новые,

ранее неизвестные факты относительно деятельности школ, подбора преподавателей и формирования программ преподавания. Выяснено их значение в деле распространения общего и профессионального образования грамотности среди рабочих г. Харькова.

Ключевые слова: Харьковское отделение Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО), образовательная деятельность, школа, Положение о школе, учебные программы, слушатели школы, контингент, рабочие.

In this work the history of opening formation and functioning of the second and third workers school of Kharkov department of the Imperial Russian Technical Society (KD IRTS) is investigated. New earlier unknown facts concerning the activity of the school, selection of its teachers and formation of teaching programs are revealed. Their significance indistribution of general and vocational education and the letter among Kharkov workers is found out.

Key words: Kharkov department of the Imperial Russian Technical Society (KD IRTS), educational activity, school, School Regulations, curriculums, school students, a contingent, workers.

У другій половині XIX ст. Харків був одним із найбільших міст Півдня Російської імперії, торговим, культурним та промисловим центром Слобідської України. Потужним стимулом економічного розвитку регіону стали розпочаті дослідження природних багатств Донецького басейну та розкладення Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Виникали й розвивалися швидкими темпами такі галузі господарства, як металургійна та гірничодобувна, які потребували великої кількості грамотних підготовлених інженерів та робітників.

Освітньо-науковими осередками, в яких гуртувалася передова науково-технічна інтелігенція, де велась підготовка майбутніх фахівців з різних галузей економіки, науки й техніки, були два вищі навчальні заклади міста: Харківський університет (1805 р., другий на території сучасної України) та Харківський технологічний інститут (1885 р.). У процесі ж загальної початкової та професійної освіти робітників важливу роль відігравали й різноманітні громадські організації, суспільно-наукові товариства, гуртки тощо.

Одним з таких товариств було Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), яке було засновано в 1880 р. з метою сприяння розвитку техніки та промисловості й розповсюдженню технічних знань на Півдні Російської імперії. З перших років існування просвітницький напрям займав чільне місце у діяльності ХВ ІРТТ. З метою популяризації технічних знань та розповсюдження грамотності серед робітничих верств населення міста Харківське відділення заснувало у Харкові три школи. Предметом дослідження, результати якого викладено в даній роботі, стала історія виникнення та діяльності 2-ї та 3-ї шкіл ХВ ІРТТ для робітників.

У сучасній історіографії існує низка робіт, присвячених діяльності різноманітних громадсько-наукових товариств і науково-дослідних установ, але праці, присвячені детальному розгляду освітньої діяльності ХВ ІРТТ, фактично відсутні, за винятком коротких інформаційних згадок у роботах [2; 14]. Виключення становить праця автора даної статті щодо організації діяльності 1-ї школи ХВ ІРТТ для робітників, яка розпочала свою діяльність у 1898 р. завдяки зусиллям членів Постійної комісії з технічної освіти при ХВ ІРТТ. Найбільш плідною діяльністю комісії виявилася в 1907–1908 рр., коли після короткого занепаду в житті Харківського відділення розпочався період підйому.

Саме в цей час Постійна комісія проводить активну роботу з відкриття різноманітних освітніх установ у Донбаському регіоні в цілому та в Харкові зокрема, а також відроджує діяльність 2-ї школи для робітників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства, яка розпочала діяльність у 1903 р. На жаль, журнал «Записки Харківського відділення ІРТТ» з 1900 р. до 1904 р. не виходив з друку, тому важко достеменно відновити всі події цього періоду. Єдиним джерелом інформації на сьогодні залишаються лише архівні та наративні джерела.

Отже, щодо 2-ї школи ХВ ІРТТ за віднайденими документами встановлена така низка подій. 11 грудня 1902 р. до канцелярії директора Народних училищ надійшов лист від Попечителя Харківського навчального округу за № 18436 з підписом «Препровождается для доставления с возвращением приложений» [1, арк. 1]. У фондах ДАХО, на жаль, не збереглися аркуші з того листа, в наявності є лише титульний. Відповідь на цей запит відправлено Попечителю Харківського навчального округу 20 грудня 1902 р. за № 3300, з якої дізнаємось про зміст попереднього листа: «Вследствие представления от 11 декабря за № 18436... имею честь сообщить Вашему Превосходительству, что представленный Председателем Постоянной Комиссии по техническому образованию проект Положения о 2-й школе ХО ИРТО для рабочих при казенном винном складе во всем сходен с Положением о 1-й школе названного отделения общества, утвержденного Начальником Харьковского Учебного Округа 23 марта 1898 г.; а поэтому препятствий к разрешению на открытие 2-й школы не предвидится...» [1, л.1 об.]. Далі в листі містяться незначні зауваження та доповнення до § 7 і § 27 Положення про 2-у школу. Як бачимо, на кінець 1902 р. ніяких перешкод до відкриття школи не існувало, тому справу було завершено вже 3 лютого 1903 р., коли з Міністерства Народної освіти надійшов лист за № 1596 до канцелярії Директора народних училищ Харківської губернії, в якому повідомлялось: «На основании ст. 5 Высочайше утвержденного 25 мая 1883 г. мнения Государственного Совета об училищах, учреждаемых Императорским Русским тех-

ническим обществом, и по сношении с Г. Харьковским Губернатором я разрешаю открыть в г. Харькове вторую школу Харьковского отделения Императорского Русского технического общества для рабочих при Харьковском казенном винном складе.

Об этом имею честь уведомить Ваше Превосходительство, в последствие отзыва от 20 декабря 1902 г., за № 3300, препровождая при сем, в копиях, утвержденные мною: 1) положение об означенной школе и 2) программу преподавания в ней» [1, арк. 3].

До цього листа додавалася затверджена 3 лютого 1903 р. Попечителем Харківського навчального округу «Программа преподавания во 2-й школе Харьковского отделения Императорского Русского технического общества при Харьковском казенном винном складе» [1, арк. 4–8].

Отже, 2-а школа Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства розпочала свою роботу в 1903 р., у період складних соціально-політичних подій, що не могло не вплинути на її діяльність. Інспектором школи, затвердженим на цій посаді 2 травня 1903 р., був старший помічник Окружного акцизного наглядача колезький асесор В. А. Фаусек. Серед документів господарського комітету Міністерства фінансів знаходяться листи, адресовані директору Народних училищ Харківської губернії, в яких містяться короткі відомості щодо життя та діяльності 2-ї школи у відповідний період:

- 1) заняття в школі для робітників при Харківському казенному винному складі розпочалися 11 лютого 1903 р.;
- 2) навчання велось групове впродовж 5 днів на тиждень;
- 3) до школи записалося 58 осіб, з яких 28 чоловіків і 30 жінок.

Також у листі знаходимо пояснення тих причин, що негативно вплинули на діяльність обох діючих шкіл ХВ ІРТТ, 2-ї та 1-ї. Так, В. А. Фаусек на запит директора Народних училищ Харківської губернії від 26 жовтня 1904 р. за № 4330 доповідає, що «... отчет по 2-й школе за 1903 г. ... был представлен инспектором школы исполнявшему в 1903 г. обязанности председателя Технического Общества профессору Н. Д. Пильчикову. Был ли отчет представлен в дирекцию, в настоящее время узнать не представляется возможности, так как Совет Технического Общества, с отказом от должности Товарища Председателя профессора Н. Д. Пильчикова и за выходом из Института многих профессоров и преподавателей, фактически распался и будет вновь избираться на общем собрании членов Общества, созыв которого приурочивается ко времени окончания занятий съезда Горнопромышленников Юга России» [1, арк. 16].

З урахуванням того, що «Записки» ХВ ІРТТ не виходили з друку в 1900–1904 рр., а також соціально-політичних подій цього періоду у процесі наукового дослідження було достеменно з'ясовано, що 2-а

школа Харківського відділення, як і 1-а його школа, тимчасово припинила свою діяльність. Лише на початку 1908 р. Постійною комісією з технічної освіти ХВ ІРТТ було зроблено перші кроки щодо відродження 2-ї школи, але це вже була інша школа. Зберігши за собою лише номер, нова друга школа була іншою як за своїм призначенням, так і за структурою та змістом навчальних програм і планів. Це пояснювалося тим, що до комісії звернулось Професійне товариство прикажчиків м. Харкова з проханням організувати курси для своїх членів. Виходячи зі специфіки діяльності вказаного товариства в засіданні Постійної комісії «... в програму последних курсов взамен математики и графических наук предложено ввести бухгалтерию, коммерческую арифметику и географию, товароведение, торговое и финансовое право...» [3]. Але члени ХВ ІРТТ звернулися з клопотанням до Попечителя Харківського навчального округу відкрити для Професійного товариства прикажчиків не курси, а школу, й розроблені навчальні програми та Статут 2-ї школи ХВ ІРТТ було відправлено на затвердження. «Положение о 2-й школе Харьковского отделения Императорского Русского технического общества» було затверджено 7 жовтня 1908 р. [1, арк. 29, 30].

Як показали наступні події, розпочата справа мала позитивне вирішення, про що повідомив голова Постійної комісії з технічної освіти директору Народних училищ у листі від 13 листопада 1908 р. за № 841: «...имею честь уведомить Вас, что 2-ая школа ХО ИРТО открыта 15 сего месяца в 8 часов вечера в помещении 2-го железнодорожного училища на Чеботарской улице. Утвержденный Г. Попечителем Харьковского Учебного округа устав 2-й школы будет Вам препровожден в самом непродолжительном времени по выходе его из печати» [1, арк. 31].

Одночасно з клопотаннями про відкриття 2-ї школи здійснювалась копітка довготривала робота з організації діяльності ще однієї, 3-ї школи для робітників Харківського відділення ІРТТ у районі Журавлівки. Ініціатива щодо відкриття 3-ї школи, як і у випадку з 2-ю школою ХВ ІРТТ, виникла в середовищі самих робітників.

На початку ХХ ст. у Харкові працювала ціла низка шкіл для робітників, які були започатковані Харківським товариством розповсюдження грамотності (1869 р.) та Петинськими курсами (1903 р.). До речі, Харківське товариство розповсюдження грамотності упродовж майже 40 років свого існування мало у своєму відомстві сім повітових відділень, три загальноосвітні школи та чоловічу й жіночу недільні школи. Петинськими ж курсами очолювалися дві школи для робітників в Петинському районі. Саме в ці дві інстанції (Харківське товариство розповсюдження грамотності й Петинські курси) зі своєю ідеєю про відкриття школи для робітників на Журавлівці зверну-

лися мешканці робітничого району, про що наголошується у звіті про діяльність 3-ї школи ХВ ІРТТ за перше півріччя 1909 р.: «Избранная депутация из среды рабочих обратилась через профессора Краснова (Андрій Миколайович – екстраординарний професор кафедри фізичної географії Харківського університету, активно працював на курсах для робітників. – *Н.К.*) в Совет курсов для рабочих с просьбой устроить филиальное отделение на Журавлевке. Однако за неимением средств Совет не нашел возможным удовлетворить эту просьбу. Попытка обратиться к Харьковскому Обществу Грамотности, также окончилась неудачей за неимением средств...» [6, с. 1].

Не залишаючи сподівань на відкриття школи, робітники Журавлівки звертаються за допомогою до професійних товариств м. Харкова (прикажчиків і капелюшників) та деяких приватних осіб, які обіцяють невелику за розмірами матеріальну підтримку. Лише після цього депутація робітників звертається зі своєю проблемою до Постійної комісії з технічної освіти Харківського відділення ІРТТ, яка не лише подає надію на позитивне вирішення питання щодо відкриття школи для робітників, а й говорить про можливість субсидії з боку ХВ ІРТТ. Далі відбувається ряд подій, досить цікавих, як на наш погляд. Постійна комісія з технічної освіти разом із представниками від робітників розпочинають пошук коштів для відкриття школи: «Для этой цели был снят синемаграф, который дал, к сожалению, очень незначительный сбор» [6, с. 1].

Але цей факт не зупинив, та навіть не загальмував розпочату діяльність. ХВ ІРТТ за підтримки Харківської міської управи звертається до Попечителя 2-го приходського училища ім. М. М. Серебрякова з проханням дозволити відкрити свою 3-ю школу в приміщенні названого навчального закладу. Дозвіл було отримано, але, як свідчить лист інспектора народних училищ Виноградова директору народних училищ за № 749 від 4 вересня 1908 р., з додатковими умовами Харківське відділення повинно було взяти на себе витрати по ремонту й утриманню навчальних приміщень: «...Из прилагаемых отношений Харьковской Городской Управы от 28 июля н. г. за № 9582 и от 4 сентября н. г. за № 10944 видно, что Управа не встречает препятствий к открытию 3-й школы Отделения Технического Общества в помещении городского приходского имени М. М. Серебрякова училища, при условии, чтобы Отделение приняло на себя все расходы, вызываемые пользованием помещением училища, в том числе, конечно, и расходы по возобновлению испорченного училищного имущества. На эти условия Отделение изъявило свое согласие уже в отношении на имя Попечителя училища от 17 января 1908 года за № 9...» [1, арк. 59].

З наведеного документа зрозуміло, що клопотання з приводу організації школи були відправлені ще в кінці 1907 р., бо згода на запропоновані Попечителем 2-го парафіяльного училища умови надіслана в січні 1908 р. До речі, слід також відзначити, що до вищезгаданих витрат треба додати ще й суму оренди, бо попечитель 2-го приходського училища ім. М. М. Серебрякова С. Д. Ільїн «...с согласия Городской Управы предоставил для школы помещение городского училища с оплатой за 170 руб. в год...» [6, с. 1].

Дозвіл же на відкриття 3-ї школи ХВ ІРТТ було отримано лише в кінці 1908 р., як випливає з листа Попечителя Харківського навчального округу Директору народних училищ за № 20679 від 7 жовтня 1908 р.: «Вследствие представления от 6 сентября с.г. за № 2702, имею честь уведомить ВП, что я разрешаю открыть 3-ю школу ХО ИРТО и утвердил Положение этой школы и программы как общих, так и специальных предметов, преподаваемых в ней...» [1, арк. 47]. Отже, із затвердженням Положення 3-я школа Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства отримала право розпочати свою діяльність.

Як бачимо, процес організації та відкриття шкіл Харківського відділення мав свої особливості в кожному конкретному випадку. Навіть термін організаційної роботи був різний: для відкриття 1-ї школи знадобилось більше ніж півроку (вересень 1897 р. – травень 1898 р.), для 2-ї – лише три місяці (грудень 1902 р. – лютий 1903 р.), для 3-ї – близько року (кінець 1907 р. – жовтень 1908 р.). На це були різні причини й можна знайти різні пояснення, одне з яких криється в Положеннях (Статутах) цих шкіл (табл. 1).

Як наголошувалося вище, Положення про 1-у школу та Положення про 2-у школу (1903 р.) мали однакову структуру й нічим не відрізнялися [1, арк. 1 зв.], а тому підготовка й затвердження основоположних документів другої школи тривали недовго.

А от Положення про 2-у школу ХВ ІРТТ двох термінів діяльності різняться між собою. Статут 1908 р., як основоположний документ 2-ї школи, відрізнявся від Положення про 2-у школу ХВ ІРТТ, затвердженого у 1903 р., як за структурою, так і за змістом, бо на це існувало кілька об'єктивних причин.

Положення 1903 р., як бачимо, мало більше розділів, що й зрозуміло: це був так званий перший статут цього навчального закладу, тому досить детально було обговорено всі організаційно-правові та навчально-методичні засади функціонування школи. Щодо розділу першого – Загальні положення – слід відзначити: в 1903 р. 2-а школа відкривалась для робітників міста взагалі, а тому мала на меті «... доставить рабочим как взрослым, так и подросткам, живущим в г. Харькове, возможность получить начальное общее и элементарное техни-

ческое образование» [1, арк. 2]; в 1908 р. 2-у школу було засновано за ініціативою Професійного товариства прикажчиків «... с целью доставить членам этого Общества возможность получить общее и специальное коммерческое образование» [1, арк. 29]. Саме тому, що діяльність 2-ї школи була орієнтована на чітко визначений контингент учнів, Статут 1908 р. і за змістом і за формою більш чіткий та лаконічний.

Таблиця 1

**Структура Положень про школи Харківського відділення
Імператорського Російського технічного товариства**

1-а школа	2-а школа		3-я школа
<i>1893 р.</i>	<i>1903 р.</i>	<i>1908 р.</i>	<i>1908 р.</i>
I. Загальні положення (§ 1,2). II. <i>Прийом учнів, вивчення курсів, права учнів</i> (§ 3–13). III. Управління школою (§ 14–22). IV. Матеріальні кошти школи та порядок використання сум (§ 2–26). V. <i>Звітність</i> (§ 27). VI. Печатка школи (§ 28).	I. Загальні положення (§ 1,2). II. <i>Прийом учнів, вивчення курсів, права учнів</i> (§ 3–13). III. Управління школою (§ 14–22). IV. Матеріальні кошти школи та порядок використання сум (§ 23–26). V. <i>Звітність</i> (§ 27). VI. Печатка школи (§ 28).	I. Загальні положення (§ 1,2). II. Управління школою (§ 3–8). III. Кошти школи (§ 9). IV. <i>Навчальні заняття в школі</i> (§ 10–14). V. Печатка школи (§ 15).	I. Загальні положення (§ 1,2). II. Управління школою (§ 3–11). III. <i>Навчальні заняття в школі</i> (§ 12–15). IV. <i>Кошти школи й звітність</i> (§ 16–18). V. Печатка школи (§ 19).

Як видно з табл. 1, у другому розділі Положення 1903 р. обґрунтовано порядок прийому учнів на навчання, їх права, процес організації навчання в різних класах і перелік навчальних предметів. При відкритті 2-ї школи ХВ ІРТТ для робітників Професійного товариства прикажчиків потреба в такій деталізації відпала, тому й відсутній такий розділ у Положенні 2-ї школи 1908 р.

Що стосується розділу управління школою, то привертає увагу той факт, що в Положенні 1903 р. завідування школою покладалося на її раду, яку очолює почесний попечитель (якщо такого обрано) або голова Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ, а контроль за навчально-господарською діяльністю здійснює інспектор, обраний

радою школи й за згодою Ради ХВ затверджений Попечителем Харківського навчального округу.

Положенням 1908 р. завідування школою й контроль за її діяльністю покладалися на раду школи під головуванням інспектора, якого обирало Правління Професійного товариства прикажчиків. Після узгодження з Головою Постійної комісії клопотання щодо обраної кандидатури мало бути направлене на затвердження Попечителю Харківського навчального округу.

Джерела фінансування діяльності 2-ї школи в зазначені періоди також визначалися по-різному: у першому випадку (1903 р.) – це субсидія Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ, плата за навчання, пожертвування різних установ та фізичних осіб, надходження від проведення публічних лекцій, концертів тощо; у другому (1908 р.) – кошти Професійного товариства прикажчиків, але була примітка: «Совету школы предоставляется заботиться об изыскании и других источников для поддержания школы» [1, арк. 29 зв.]. Всі положення щодо звітності школи в цьому Положенні було зафіксовано в другому розділі.

Як вже зазначалося, у 1908 р. одночасно готувалися два Положення – 2-ї та 3-ї шкіл Харківського відділення для робітників, тому ці два документи мають між собою багато спільного як за структурою (див. табл. 1), так і за змістом. Відмінність Положень спостерігається в основному в частинах «Управління школою» та «Кошти», що пояснюється професійною спрямованістю 2-ї школи, як про це наголошувалось вище. Особливість, навіть винятковість, 3-ї школи ХВ ІРТТ полягала в тому, що вона була призначена для навчання учнів, незалежно від їх статі: «3-я школа, учреждаемая Харьковским Отделением Императорского Русского Технического Общества, имеет целью доставить рабочим и низшим служащим, как взрослым, так и подросткам обоого пола, возможность получить общее и начальное техническое образование» [1, арк. 49].

Саме в такій редакції було відправлено Положення про 3-ю школу ХВ ІРТТ на затвердження, що не залишилося без уваги інспектора народних училищ. Так, у листі до директора народних училищ за № 749 від 4 вересня 1908 р. читаємо: «... в положении есть одно крупное отступление, которого нельзя не отметить. В параграфе I-м говорится, между прочим, что школа «имеет целью доставить рабочим и низшим служащим, как взрослым, так и подросткам обоого пола, возможность получить общее и начальное техническое образование». Между тем примечанием к § 27-му Устава совместное обучение полов в городских школах разрешается лишь под тем условием, чтобы мальчики были не старше 11-ти, а девочки – 12-ти лет» [1, арк. 58]. Як не дивно, але, незважаючи на це відхилення від статутних норм, Положення все ж було затверджено й 3-я школа ХВ ІРТТ поча-

ла працювати, прийнявши на навчання 97 учнів, з яких чоловіки становили 66 осіб, а жінки – 31 особу, причому за віком вони розподілилися таким чином: до 15 років – 3 особи, а всі останні 94 особи – старші [6, с. 3].

Отже, в 1908 р., про що свідчить проведене дослідження, у м. Харкові працювало три школи для робітників, які були засновані Харківським відділенням Російського технічного товариства. В усіх школах у першу чергу переслідувалась мета початкової загальної та елементарної технічної освіти робітників, а в 2-й школі – спеціальної комерційної (для прикажчиків). Щоб мати повне уявлення про організацію навчального процесу, слід порівняти та проаналізувати навчальні програми шкіл (табл. 2).

Початкова загальна освіта передбачала вивчення таких дисциплін: Закон Божий, російська мова та література, арифметика, геометрія, креслення, малювання, історія, географія. Для отримання елементарної технічної освіти до навчальних програм було введено такі дисципліни, як фізика, хімія, механіка та технології. Як видно з табл. 2, за навчальними програмами чітко вирізняється 2-а школа, яка у своїй структурі мала три відділи: загальноосвітній, комерційний та відділ мов. Перший відділ (загальноосвітній) включав в основному дисципліни початкової та елементарної технічної освіти, другий (комерційний) – бухгалтерію та комерційну арифметику, а третій (нових мов) – вивчення французької та німецької мов. Така специфіка пояснюється, про що вже говорилось вище, фаховою спрямованістю: школа була відкрита й працювала при Професійному товаристві прикажчиків.

У навчальних програмах шкіл привертає увагу й велика кількість дисциплін, які забезпечують всебічну загальну освіту учнів: російська література та історія російської літератури, російська та всесвітня історія, космографія, ботаніка й зоологія, анатомія та фізіологія, природознавство та правознавство. Очевидно, залежно від часу заснування школи, потреб учнів та можливостей самого Харківського відділення до навчальних програм вводились ті чи інші дисципліни, змінювався розподіл часу на їх вивчення. До речі, на підтвердження цієї гіпотези говорять факти, які було віднайдено в листі за № 749 інспектора народних училищ Виноградова, адресованому Директору народних училищ 4 вересня 1908 р.: «...Что касается программ школы (3-й. – *Н. К.*), то они удовлетворяют общему требованию параграфа 26-го Устава, т. е. они не ниже курса одноклассных училищ Министерства народного просвещения. При этом программы по Закону Божию, русскому языку, арифметике, черчению и рисованию совершенно тождественны с программами тех же предметов в существующей у же 2-й школе Общества.

Таблиця 2

Навчальні програми шкіл для робітників Харківського відділення Російського технічного товариства

1898 р.	1-а школа		2-а школа		3-я школа (1908 р.)
	1907 р.	Загальноосвітній відділ (1903 р., 1908 р.)	Комерційний відділ і відділ нових мов (1908 р.)	Комерційний відділ	
Закон Божий	Закон Божий			Комерційний відділ	Закон Божий
Російська мова	Російська мова + історія російської літератури	Російська мова + російська література		Бухгалтерія	Російська мова
Арифметика	Арифметика + алгебра	Арифметика		Комерційна арифметика	Арифметика
Геометрія	Геометрія	Геометрія (1903 р.)			Геометрія
Креслення	Креслення	Креслення (1903 р.)			Креслення
Малювання	Малювання	Малювання (1903)			Малювання
<i>Начала:</i>		Зоологія		Відділ нових мов:	Російська мова (грамота)
<i>фізики</i>	Фізика	Фізика		німецька	Природознавство
<i>хімії</i>	<i>хімії</i>	<i>Хімія</i>		французька	
механіки		Механіка			
технології		Технологія			
<i>історії</i>	Історія російська і всесвітня	Історія			Історія російська і всесвітня
<i>географії</i>	Географія				Географія
	Мови: фр. і нім.	Космографія			
	Законознавство	Ботаніка			
	Політекономія				
	Анатомія та фізіологія	Анатомія та фізіологія			
	Природознавство	Гігієна			
УСЬОГО: 12	18	11		4	11

Затем программы по истории и географии значительно шире, а программа по геометрии значительно подробнее программ по этим предметам во 2-й школе. Но, если принять во внимание, что в этой последней введено преподавание физики, механики, технологии и химии, с назначением для них 11-ти часов в неделю, и что в то же время в программах предполагаемой к открытию 3-й школы этих предметов нет совсем, то нужно признать, что освобождаемые таким образом 11 часов достаточны для отмеченного расширения курса по географии, истории и геометрии» [1, арк. 58, 59].

Як бачимо, початковий рівень освіти у школах для робітників Харківського відділення Російського технічного товариства був досить високим й передбачав засвоєння великої кількості знань. Це було не просто навчання грамоти, а саме одержання загальної початкової освіти в цілому та технічної зокрема.

За виконання навчальних програм, за належний стан шкільного обладнання, добір викладачів та складання річних планів та звітів про діяльність відповідав інспектор школи, тому й процедура обрання та затвердження на цю посаду була досить серйозною і складною. Інспектор школи обирався Радою школи за погодженням з головою Постійної комісії з технічної освіти. Після цього Рада ХВ ІРТТ подавала Попечителю Харківського навчального округу клопотання про затвердження обраної особи на посаді інспектора. Слід зазначити також, що в кожному окремому випадку кандидатура інспектора школи ретельно добиралася членами Постійної комісії з технічної освіти. Так, у зв'язку з тим, що 2-а школа ХВ ІРТТ розмістилася в приміщенні 2-го початкового училища, на посаду інспектора школи було запропоновано призначити інженера М. М. Базькевича, причетного до цього училища. До канцелярії Попечителя Харківського навчального округу було відправлено відповідне клопотання, відповідь на яке надійшла Харківському губернатору 24 грудня 1908 р.: «Председатель Постоянной комиссии по Техническому образованию ходатайствует о допущении к исполнению обязанностей инспектора 2-й школы ХО ИРТО инженера-технолога Михаила Николаевича Базькевича, состоящего почетным блюстителем 2-го начального училища при станции «Харьков», Южная железная дорога... имею честь просить Ваше Превосходительство утвердить, не встречая препятствий к удовлетворению ходатайства Председателя постоянной комиссии по ТО» [1, арк. 32].

Останню крапку у процесі затвердження інспектора 2-ї школи було поставлено 26 січня 1909 р. в листі за № 1522 із секретаріату Харківського губернатора до директора Народних училищ: «...сообщаю, что к допущению к исполнению обязанностей инспектора ... инженера-технолога М. Н. Базькевича с моей стороны препятствий не встречается» [1, арк. 33].

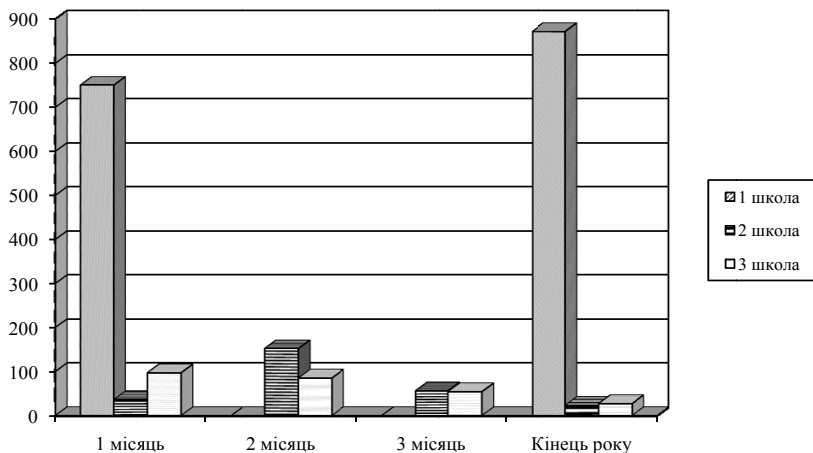
Аналогічна ситуація спостерігалася й при обранні інспектора 3-ї школи, коли на цю посаду було запропоновано вчителя Харківського 2-го приходського училища Івана Васильовича Щепкіна. При затвердженні його кандидатури на посаду інспектора 3-ї школи Харківського відділення ІРТТ Інспектор народних училищ повідомляє Директору народних училищ у листі за № 274 від 5 травня 1909 р. у відповідь на листи № 546, 868, 989 з додатками: «...что Щепкин состоит заведывающим указанного приходского училища и имеет квартиру при училище. Таким образом, ему не представилось бы никаких затруднений наблюдать за занятиями и общим порядком в школе Технического Общества, помещающейся в здании того же 2-го приходского училища, но работающей по будням в вечерние часы. Что касается образовательной подготовки самого Щепкина, то он имеет только звание учителя начального народного училища. Но, так как 3-я школа Технического Общества, по своему уровню, принадлежит к числу начальных учебных заведений и так как в курсе ея, за исключением геометрии, входят предметы, достаточно знакомые Щепкину, то я полагаю бы возможным возложить на последнего, согласно ходатайству Председателя Постоянной Комиссии, обязанности инспектора школы, тем более что обязанности эти состоят лишь в общем «надзоре» за правильностью преподавания (§ 9 Положения о школе)» [1, арк. 53, 54].

Отже, школи ХВ ІРТТ почали працювати з деякою затримкою «...благодаря позднему получению разрешения от г. Попечителя Харьковского Учебного Округа...» [5, с. 1]: 2-а школа – 15 листопада 1908 р., а 3-я – 12 січня 1909 р. На початок занять до другої школи записалось 36 слухачів, які навчалися на трьох відділеннях: комерційному, нових мов та загальноосвітньому. Третя школа мала у своєму складі на 12 січня 1909 р. 97 слухачів. Система викладання в обох школах була лекційно-урочна.

Але протягом півріччя контингент шкіл змінювався під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів (див. рисунок).

За даними звітів про діяльність шкіл та звітів про діяльність Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ було з'ясовано, що зміни у контингенті мали однакові тенденції. По-перше, заняття в 2-й та 3-й школах розпочались із запізненням майже на півроку, коли значна частина контингенту, на який могли розраховувати засновники шкіл, вже визначилась із місцем навчання в аналогічних навчальних закладах Харкова. Й хоча протягом місяця, зважаючи на незначну плату за навчання, до другої школи записалось більше 100 осіб, та в основному це були випадкові особи, які прийшли до школи «...из простого любопытства, а не из потребности в знании...» [5, с. 2]. По-друге, відіграла свою роль нестабільність навчальних програм: за перші

3-4 місяці вносилися зміни в навчальні плани та програми виходячи з початкової підготовки та побажань учнів. Указані фактори негативно вплинули на навчальний процес і призвели до поступового зменшення контингенту учнів на кінець звітної періоду (табл. 3).

Рис. Динаміка змін чисельного складу учнів шкіл Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (1908–1909 рр.)

Примітка. Дані щодо 1-ї школи за 2-й та 3-й місяці відсутні.

Таблиця 3

Зміни контингенту учнів шкіл Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (1908–1909 рр.)

Школи	1-й місяць	2-й місяць	3-й місяць	Кінець року
1-а	750	-	-	872
2-а	36	152	56	23
3-я	97	85	54	27

Важливим моментом дослідження став аналіз якісного складу учнів шкіл ХВ ІРТТ, хоча з деяких причин скласти повне уявлення з цього питання неможливо. По-перше, на сьогодні віднайдено лише декілька звітів про діяльність шкіл Харківського відділення, по-друге, навіть у цих документах присутня лише часткова інформація, про що наголошується в одному із звітів: «О составе слушателей по полу, возрасту, образованию и роду занятий можно судить лишь отчасти, так как соответствующие карточки заполнили только 47 человек... (картки були видані 152 учням. – Н. К.)» [5, с. 3].

Але навіть з цих уривчастих даних за 1908–1909 рр. можна зробити конкретні висновки щодо якісного складу учнів шкіл для робітників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (див. табл. 4).

Перша школа ХВ ІРТТ була дійсно однією з перших шкіл для робітників у Харкові, тому й контингент учнів складався значною мірою (майже 50 %) саме з робітників заводів та залізниці, а також був представлений різними верствами населення (вчителі, телеграфісти, службовці, модистки). Друга школа була школою нового типу – професійною, призначеною для представників визначених верств населення, що ставало на заваді як організації самого навчального процесу, складанню навчальних програм та планів з дисциплін, так і комплектуванню навчальних груп учнів та класів. Зрозуміло, що у складі учнів 2-ї школи (при Професійному товаристві прикажчиків) переважали саме конторники й прикажчики з різних установ Харкова (37 осіб із 47). Третя школа розпочала свою діяльність у робітничому районі Харкова, прийнявши на навчання не лише робітників заводів з Журавлівки (33 учні з 97), але й усіх бажаючих: службовців (4), модисток та кравців (17), працівників без визначених занять (31) та ін.

Подальші відомості про діяльність шкіл спираються на загальні звіти про діяльність Харківського відділення ІРТТ за 1912–1915 рр.

Проаналізувавши за віднайденими документами діяльність шкіл для робітників Харківського відділення, ми з'ясували, що працювали вони в різні періоди. Найбільш тривалою й життєздатною виявилась 2-а школа. Перша школа діяла в 1898–1905 рр. і в 1907–1912 рр., 3-я – в 1908–1909 рр., а 2-а школа – в 1903–1905 рр. і 1908–1914 рр.

Таблиця 4

Розподіл учнів шкіл Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства за родом занять (I півріччя 1909 р.)

№ з / П	Рід занять учнів шкіл	1-а школа		2-а школа			3-я школа
		1-й місяць	За рік	Ком. від.	Заг. від.	Від. мов	
	Робітники залізниці: майстерні, депо, службовці контор	183 74	224 82				
	Робітники заводів: Пільстрема Гельферіх-Саде Бергенгейма Паровозобудівного Дрібних майстерень	10 7 8 6 41	11 7 9 7 47	3	2		21 5

Закінчення табл. 4

№ з / П	Рід занять учнів шкіл	1-а школа		2-а школа			3-я школа
		1-й місяць	За рік	Ком. від.	Заг. від.	Від. мов	
	Робітники друкарні Яковлева	22	24				7
	Інших друкарень	9	13				
		360	424	3	2	-	33
	Вчителі (сільські й народні)	4	4				
	Телеграфісти	19	22				
	Учні з інших навчальних закладів	80	81				
	Модистки	36	40	-	3		15 2
	Кравці	-					
	Службовці різних установ (конторники, прикажчики)	87	109	6 12	13 6		3 1
	Касирки			-	1		
	Капелюшниці	-	-	-	1		
	Без визначених занять	174	192				31
	Тютюнова фабрика	-	-	-			3
	Ювеліри	-	-	-			2
	Ліпник	-	-	-			2
	Чорнороби	-	-	-			5
	УСЬОГО:	750	872	21	26	-	97

Як бачимо, навіть у буремні революційні роки та у період Першої світової війни друга школа ХВ ІРТТ продовжувала свою просвітницьку діяльність, хоча й були проблеми підбору викладацького складу та фінансування. Відносно першої проблеми слід зупинитися на тому факті, що особи всіх кандидатів на посаду вчителя (вчительки) школи для робітників проходили перевірку на благонадійність. Стосовно фінансування діяльності шкіл можна зазначити, що, незважаючи на субсидії Професійного товариства Прикажчиків, Товариства грамотності, Товариства конторників та бухгалтерів, коштів для забезпечення діяльності 3-ї школи в 1908–1909 рр. все ж не вистачило. Про це свідчить касовий звіт: при кошторисі 254 крб 78 коп. недостатню суму в 42 крб 45 коп. було видано з каси Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ [6, с. 12,13].

Друга школа, отримуючи субсидію від Харківського товариства прикажчиків та Професійного товариства конторників і бухгалтерів, мала змогу не лише оплачувати роботу викладачів (за 355 годин

по 2 крб), а ще й відраховувати 5 % (60 крб 95 коп.) від суми надходжень на користь Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ [5, с. 6, 7]. Можливо, саме вузька професійна спеціалізація 2-ї школи забезпечувала їй більш міцне становище й тривалу життєдіяльність. У 1910 р., змінивши адресу свого розташування, школа продовжила діяльність, про що повідомляє інспектор М. М. Базькевич директору Народних училищ Харківської губернії: «Совет 2-й школы Императорского Р. Т. О-ва сим имеет честь уведомить Ваше Превосходительство, что в текущем учебном году названная школа будет помещаться по Нетечинской улице, д. № 40, в помещении О-ва пособия бедным евреям; занятия в школе начнутся 15 сентября; молебен перед началом занятий будет 13-го в 11 час. утра в том же помещении» [1, арк. 49].

Зі звітів Постійної комісії відомо, що до кінця 1914 р. у Харкові працювала лише одна школа для робітників, а саме – 2-а. Про долю 3-ї школи відомо лише те, що в 1909 р. вона призупинила свою діяльність. Про це повідомив Директора народних училищ голова Постійної комісії у листі за № 542 від 11 грудня 1909 р.: «Имею честь уведомить, что с 15 декабря занятия в 3-ей школе ХО ТО будут временно прекращены» [1, арк. 55].

З проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

- заснування шкіл ХВ ІРТТ було викликане об'єктивними історичними та суспільно-економічними факторами: бурхливим розвитком економіки Півдня Російської імперії та нагальною потребою робітничого класу в освіті взагалі й технічній зокрема;

- уперше з'ясовано складну й суперечливу історію створення, відкриття та діяльності 2-ї та 3-ї шкіл ХВ ІРТТ: статутні вимоги, якісний склад учнів, форми навчання, основні дисципліни навчального плану тощо;

- особливістю 3-ї школи, яка робила її винятковою, було навчання жінок і чоловіків разом, у супереч § 27 Статуту училищ Російського технічного товариства;

- освітня діяльність ХВ ІРТТ мала велике значення для формування професійного складу та освітнього рівня робітників м. Харкова:

- а) школи було відкрито за ініціативою й клопотанням самих робітників підприємств чи організацій: Професійного товариства прикажчиків м. Харкова (2-а школа), мешканців робітничого району Журавлівки (3-я школа);

- б) за досліджуваний період освіту одержали близько двох тисяч робітників різних спеціальностей та сфер діяльності: робітники заводів, залізниці та друкарень; службовці контор, депо й телеграфу; вчителі, прикажчики, касирки та ін.;

- в) рівень освіти у школах для робітників Харківського відділення Російського технічного товариства був досить високим і перед-

бачав одержання загальної початкової освіти в цілому та технічної зокрема;

г) усі школи надавали початкову загальну й елементарну технічну освіту, а 2-а ще й комерційну;

д) професійна спрямованість 2-ї школи забезпечила їй довготривалий термін життєдіяльності.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Харківської області. – Ф. 266, оп. 1, спр. 835.
2. Демченко Т. П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870–1914 годы: РГБ ОД 61:85–7 / 27 / Т. П. Демченко. – К., 1984.
3. Из жизни общества // Зап. Харьков. отд. Императ. Рус. Техн. о-ва. – 1908. – Вып. 2. – С. 54, 55.
4. Инструкция Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО // Зап. Харьков. Отд. Императ. Рус. Техн. о-ва. – 1898. – Вып. 3. – С. 24–26.
5. Отчет о деятельности 2-й школы ХО ИРТО при Профессиональном обществе приказчиков за 1908–1909 гг. – Х., 1909.
6. Отчет о деятельности 3-й школы ХО ИРТО за 1-ое полугодие 1909 г. (11.01–10.04) – Х., 1909.
7. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1907 г. – Х., 1908.
8. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1908 г. – Х., 1909.
9. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1912 г. – Х., 1913.
10. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1913 г. – Х., 1914.
11. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1914 г. – Х., 1916.
12. Отчет Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО за 1912 г. – Х., 1913.
13. Отчет Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО за 1913 г. – Х., 1914.
14. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині у кінці ХІХ– на початку ХХ ст. як феномен культури: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 / Н. В. Фрадкіна. – Х., 2008.

Надійшла до редколегії 09.09.2011